

ULOGA ŽENE U JAVNOM ŽIVOTU EVROPSKE CIVILIZACIJE

DR. MARIJAN VALKOVIĆ

Govoriti objektivno o ulozi žene u povijesti evropske civilizacije veoma je teško i riskantno. Isprepleću se činjenice i ideologije. Moderni feministički pokret potaknuo je mnoge studije i upozorio na mnoge povijesne činjenice, ali često uz pojednostavljena ideologijska shvaćanja te se nije lako snaći u tako zamršenoj problematici. Uz to preostaje još golem dio posla da bi tematika postale jasnija i preglednija.

Najprije nam je odrediti predmet. Radi se u ulozi žene u javnom životu evropske civilizacije. Ovdje uzimamo kao »evropsku civilizaciju« onu koja je nastala na evropskom kontinentu (kasnije će zahvatiti i na ostale kontinente) u jednom kršćanskom kontekstu nakon propasti grčko-rimske civilizacije. Dakle, počevši od ranog srednjeg vijeka pa do naših dana. Doduše, govoreći preciznije moralo bi se voditi računa o različitim razdobljima unutar ove velike epohe (rani, visoki i kasni srednji vijek, humanizam i renesansa, reformacija i protureformacija, prosvjetiteljstvo, moderno i suvremeno doba), ali takav obujam prelazi okvire ovog rada. Ovdje ćemo iznijeti samo neke značajnije činjenice i neke naglaske, bez pretenzije na cjelovitost i zaokruženost koja, na kraju krajeva, nije ni moguća. Osim toga, evropska civilizacija ima dvije varijante, zapadnu i istočnu bizantinsko-pravoslavnu. Kao katolici i Hrvati imat ćemo pred očima tu zapadnu varijantu, jer najvećim dijelom pripadamo tom civilizacijskom krugu, a i dosadašnje studije najviše obrađuju taj krug.

Iscrpan studij jedne kulture ili civilizacije, kao razvijene kulture, mora obuhvatiti ovih šest temeljnih područja: politiku, gospodarstvo, obitelj, odgoj, religiju i rasonodu (rekreativnu funkciju). Sistematski studij uloge žene zahtijevao bi proučavanje njezine uloge na svim područjima, budući da se ona ne dadu posve odvojiti već se dodiruju i, ponekad, duboko prožimaju. Mi ćemo, naravno, naglasiti samo neke momente.

Pripadnici te evropske civilizacije bili su najvećim dijelom kršćani. Nastaje pitanje da li i ukoliko je možemo nazvati »kršćanskom civilizacijom«. Dok jedni olako prihvaćaju taj izraz, drugi su veoma skeptični, pozivajući se ne samo na koncilski nauk o nenavezanosti kršćanske vjere na određeni oblik kulture nego, još više, pronalazeći u povijesti kršćanstva mnogo »nekršćanskih« elemenata (poganski i svjetovni utjecaji, folklor, praznovjerje itd.). U

povijesti Katoličke Crkve nikada nije bilo »velikog stoljeća«, svijet nikada nije bio kršćanski, reći će francuski katolički sociolog i povjesničar Gabriel Le Bras¹. A Jean Delumeau, drugi francuski povjesničar, reći će kako je legenda smatrati srednji vijek kršćanskim. Previše je bilo folklor, magije i »animističke svijesti«. Po njemu, reformacija i protureformacija znače napredak u vjerskoj svijesti Evropljana. I Luther i Ignacije Lojolski polazili su od pretpostavke da su široke mase nepokršćanjene². Sve to treba imati pred očima kad je riječ o ulozi žene u »evropskoj kršćanskoj civilizaciji«.

Još jedan čimbenik valja imati na pameti, a to je raskorak između kulture užih krugova, na primjer u samostanima i na plemićkim dvorovima, i one kod širokih masa. Dok visoki srednji vijek ima dubokoumne mislilaca i teologa, dotle je naobrazba širokih slojeva više nego skromna, uključujući i vjersku naobrazbu. »Kruh teologa« kvalitativno je različit od tvrdog kruha »pučkog kršćanstva«, reći će A. Gurevič³. To vrijedi ne samo za srednji vijek nego i ostala razdoblja evropske povijesti, sve do novijih vremena. Shvatljivo je onda da se pojedinačni slučajevi izrazitije uloge žene u javnom životu ne mogu olako generalizirati.

KORIJENI

Evropska civilizacija ima svoje specifičnosti, ali ona ne nastaje »ab ovo«. Ona ima svoje korijene, prvenstveno grčko-rimsku i židovsku kulturnu tradiciju, a u srednjem vijeku bit će jak kulturni utjecaj germanskih naroda. No stanoviti elementi povezuju je sa starim civilizacijama Bliskog istoka, čak idu i dalje, gube se u prapovijesti.

Problem uloge žene u javnom životu ne nastaje s evropskom civilizacijom ni s kršćanstvom. On je mnogo stariji i svestraniji i nije mu lako pronaći prave uzroke. Danas se većinom ne prihvaća stara Bachofenova teorija po kojoj je patrijarhatu prethodio matrijarhat⁴, teorija koju će preko američkog antropologa L.H. Morgana prihvatiti i Engels te će postati službena teorija ne samo klasičnog marksizma nego i nekih modernih feministica. Činjenica jest da je s pojavom patrijarhalnog društva uglavnom spojen i manje značajan položaj žene u tom društvu, iako nas Lévi-Strauss upozorava kako u primitivnim društvima »javna ili jednostavno društvena vlast uvijek pripada muškarcima«⁵. Moglo bi se navesti mnogo primjera umanjene uloge žene u javnom životu izvan evropskog kulturnog kruga. U hinduizmu ženu smatraju više tjelesnom i strastvenom te je odijeljena od svijeta muškaraca, čak i od braće (kod stola). Buda je teška srca osnovao red redovnica, a u theravda-budizmu monasi ne priznaju ženama status redovnice. U konfucijevskoj tradiciji nakon smrti muškarca treba biti u žalosti tri godine, a nakon smrti žene godinu dana. U sunitskom islamu kod svjedočenja dolaze dvije žene za jednog muškarca, a i Židov će stoljećima, sve do najnovijih vremena, u jutarnjoj molitvi (»Šema'«) zahvaljivati Bogu što nije

1 Usp. A. Gurevič, Problemi narodne kulture u srednjem veku, Grafos, Beograd 1987, str. 335.

2 Ondje

3 Ondje, str. 269.

4 J. J. Bachofen, Das Mutterrecht, Stuttgart 1861.

5 Usp. Simone de Beauvoir, Le deuxième sexe I (Idées/Gallimard, 1974), str. 91.

stvoren poganimom ili ženom. Navode se i neka plemena u kojima su žene ravnopravne muškarcima (Irokezi, Indijanci Navajo itd.), čak i nadmoćne (pleme Zulu), ali to su doista rijetki izuzeci⁶.

Evropska će civilizacija velikim dijelom gledati na ženu iz biblijske perspektive, a ona je složena i šarolika. Prije svega treba imati na pameti da je starozavjetno društvo endogamno, patrilinearno, patrijarhalno, patrilokalno i poligino. Time je suženo područje temeljnih antropoloških i teoloških izjava i gledanja na ženu odnosno time je uvjetovano da se stavovi i izjave tumače u svjetlu tih postojećih društvenih struktura. Na primjer, stvaranje Eve iz Adamova rebra u biti označuje ideju jedinstva (»una caro«), ali konkretan opis se lako dade shvatiti u smislu ženine sekundarnosti odnosno inferiornosti. Promatrajući položaj žene u Starom zavjetu nije dovoljno gledati samo na pravne i ritualne propise, prema kojima bi žene bila manje ravnopravna od muškarca, nego i narativne, mudrosne i pjesničke, iz kojih zna izbiti mnogo ljepši i uzvišeniji lik žene (Ana, Debora, Judita, Estera, Mirjam itd.). U tom je pogledu veoma značajna Pjesma nad pjesmama. Ne može se mimoći činjenica da ima u tim istim knjigama i krajnje pesimističkih mišljenja o ženama⁷. Pogubno će biti što će tradicija velikim dijelom naglašavati baš ove pesimističke i kritičke izjave o ženi.

Jedinstven je stav Isusa Krista prema ženama. Nema ni trunka obezvređivanja žene. On se prema njima ponaša, vodeći računa o tadašnjim kulturnim prilikama, upravo »skandalozno«. Ako je za svoje apostole i neposredne učenike izabrao samo muškarce, to je razumljivo za ondašnje prilike, ali zato u njegovoj pratnji nalazimo i žene (Lk 8,3). On im pristupa otvoreno i bez predrasuda (Samaritjanka, žena preljubnica, Marija Magdalena, Marija i Marta...), ne uzmiče pred dodirima »nečiste« žene (Mk 5,25–34) ili bludnice (Lk 7,36–50), radi ozdravljenja žene krši subotu (Lk 13,10–17). Prema evanđeljima, prvo ukazanje uskrsnulog Krista jest Mariji Magdaleni.

Cesto se spominje Pavao kao svjedok inferiornog položaja žene. No i on ističe načelnu jednakost muškarca i žene u poznatom tekstu Poslanice Galaćanima 3,28: »Nema više: Židov – Grk! Nema više: rob – slobodnjak! Nema više: muško – žensko! Svi ste vi Jedan u Kristu Isusu«. Što Pavao nije iz toga povukao sve socijalne posljedice, dade se shvatiti Pavlovom unorojenošću u kulturu u kojoj je živio. To se odnosi i na položaj robova i na hijerarhijski poredak u ženidbi (1 Kor 11,3). A što se tiče zapovijedi da žene šute na crkvenim sastancima, neki smatraju da je tekst interpoliran⁸. I drugi tekstovi koji se često znaju navoditi kao dokaz Pavlove mizoginije (Kol 3,18; 1 Tim 2,11–15; Tit 2,3–5), prema današnjoj biblijskoj znanosti ne potječu od Pavla nego iz kruga učenika ili sljedbenika koji se pozivao na Pavla. Pavao je općenito u svom apostolatu nalazio u ženama vrijedne i gorljive suradnice: Priscila, Lidija, Feba (ova zadnja je »diakonice« Crkve u Kenheji, Rim 16,1).

Općenito u novozavjetnoj Crkvi nalazimo žene prorokice (Dj 21,9), karitativne suradnice (Dj 9,36) i pomoćnice u raznim oblicima apostolata (Dj 18,26; Rim 16,3.6.12 sl.). Položaj žene osobito će negativno obojiti Pastoralne posla-

6 Theologische Realenzyklopädie, sv. 11, »Frau«, str. 417 sl.

7 »Nadoh čovjeka – jednog od tisuću, a žene ne nadoh među svima nijedne« (Prop 7,28); »Otkrih da ima nešto gorče od smrti – žena, ona je zamka, srce joj mreža, a ruke okovi« (Prop 7,26); »Od žene je grijeh počeo, i zbog nje svi umiremo« (Sir 25,24).

8 Theologische Realenzyklopädie, sv. 11, str. 434.

nice, što će biti jedan od povoda kasnijem potiskivanju žene u crkvenom životu⁹.

Pod utjecajem kulture svoga vremena, crkveni će Oci, pri izboru biblijskih tekstova o ženi, često postupati selektivno, tj. često će posizati za onim tekstovima koji su na ženu bacili negativno svjetlo, tekstove koji su više govorili o ženinoj podređenosti negoli o njezinu oslobođenju u društvenom i kulturalnom pogledu. Put uzdignuća žene u njezinoj podređenoj situaciji vidio se u askezi odnosno u djevičanstvu. Dok je Pavao imao ženske suradnice i dok je na Istoku (osim u Egiptu) postojao red »đakonisa« koje su bivale »zaređene« molitvom i polaganjem ruku (svjedočanstvo u Const. Apost. 8,19 sl.) i, u kasnijoj fazi, pribrajane kleru, dotle će u isto vrijeme biti u toku promjena koja će se sve više koncentrirati na isticanje djevičanstva, a »đakonise« će zamijeniti redovnica. U heretičkoj sljedbi montanista žene će vršiti svećeničku službu, čak i biskupsku (Priscila i Maksimila). Za crkvene Oce idealna žena bit će djevica. Djevičanstvo je, za Metodija Olimpijskog, središte svih kreposti.

Stav Otaca prema spolnosti, ženidbi i ženi je vrlo ambivalentan. Oni su, s jedne strane morali braniti protiv krivovjercaca dobrotu svega stvorenoga, dakle i ženidbe i uloge žene, a s druge strane su naginjali omalovažavanju žene. Njezina pozitivna uloga bit će u vezi s rađanjem djece. Sv Augustin je bio golem autoritet za kasniju Crkvu, a on će reći da ne vidi od kakve bi pomoći žena mogla biti muškarcu »si pariendi causa subtrahitur«¹⁰. Već će Herma u svom »Pastiru« vidjeti opasnost u ženi, ali neki crkveni Oci kao Tertulijan, Jeronim i Ivan Zlatousti bit će u nekim izjavama o ženi upravo drastični¹¹. Kratko i jezgrovito reći će u jednoj propovijedi sv. Maksim Turinski (umro 420.): »Uzrok svakog zla je žena«¹².

U NASTAJANJU EVROPSKE CIVILIZACIJE

Rani srednji vijek označen je dvjema kulturalnim komponentama: s jedne strane je biblijsko-patristička tradicija, a zajedno s njom i elementi grčko-rimske civilizacije, a na drugoj je snažan germanski utjecaj. Najvažniji dokumenti za upoznavanje života u ovo vrijeme jestu tzv. »pokorničke knjige« (Libri paenitentiales) i razni zakonici germanskog običajnog prava. Ima mnogo »pokorničkih knjiga, počevši od one sv. Finijana u Irskoj iz 6. stoljeća pa do »Decretuma« što ga je 1007.–1014. sastavio Burckhard iz Wormsa koji je, uz pomoć opata Olberta iz Gemblouxa, skupio postojeće crkvene pravne propise i prilagodio ih tadašnjim prilikama. Ova će knjiga biti predložak za mnogo poznatiji Gracijanov »Decretum« iz sredina 12. stoljeća (oko 1140.), temeljnu knjigu kanonskih propisa za buduća stoljeća. Pokornička praksa i razni pravni propisi, osobito oni u vezi sa ženidbom, pružaju nam sliku o položaju žene u tadašnjoj kulturi.

9 Ondje, str. 435.

10 Augustin, De Genesi ad litteram, IX 5: PL 34,396.

11 Tako Tertulijan: »Ti si đavolska vrata; ti si opečatila ono stablo; ti si prva napustila božanski zakon; ti si zavela onoga kojemu se davao nije usudio dovoljno približiti; ti si tako lako skršila sliku Božju, čovjeka Adama; zbog tvoje kazne, to jest smrti, Sin Božji morao je umrijeti« (De habitu mul. I,1.2 CSEL 70,59). Ipak valja imati pred očima Tertulijanovu sklonost jakim izrazima i pretjerivanju.

12 Navodi O. Borst, Alltagsleben im Mittelalter, Insel, Frankfurt 1983, str. 406.

Rani srednji vijek je primitivno vrijeme kad osobne kvalitete malo znače. Ženidbe se znaju sklapati vrlo rano, čak u dječjoj dobi, a i inače je sklapanje ženidbe, osobito u uglednijih obitelji, stvar obiteljske politike. Vrijednost i kvaliteta žene mjere se prema mogućnosti rađanja. Ulaze i ekonomski faktori¹³.

»Wergeld« je bila kazna ili otkupnina za ubijenu osobu. Njezina visina mjeri se prema društveno-ekonomskim kriterijima. Tako prema »Lex Saxonum« neudana djevojka je skuplja od muškarca, jer je obitelj prigodom njezine udaje mogla dobiti određenu svotu novca, a muškarci su ionako ginuli. »Lex Frisionum« određuje da je »wergeld« za tkalju ili ženu stručnu u vezenju veći od svote koja se zahtijeva za muškarca. U Salijskom i Ripuarijskom zakonu žena u dobi za rađanje ima trostruku vrijednost. Već početkom ranog srednjeg vijeka engleski kralj Ethelbert naređuje kompilaciju kentskih zakona (604–614). Iz brojnih propisa vidi se kako se odnosi prema ženi mjere na temelju društvenih i ekonomskih kriterija¹⁴.

Izuzevši Burgundski i Vizigotski zakon, tadašnji zakoni uglavnom isključuju ženu od prava na nasljedstvo nepokretnim imanjem. To je posljedica činjenice da je tada posjedovanje nekretnina uključivalo i vojne obveze prema feudalnoj gospodi, što žena nije mogla vršiti. Toj činjenici Simone de Beauvoir pridaje načelnu vrijednost: po njoj, da su žene mogle ići u rat zajedno s muškarcima, njihova bi situacija bila drukčija¹⁵.

Općenito je istaknuta podložnost žene muškarcu. To se ističe i u crkvenim i u svjetovnim dokumentima. Već je sv. Augustin rekao: »Est etiam ordo naturalis in hominibus, ut serviant feminae viris«. I Gracijan će u svom »Dekretu« naglasiti tu podređenost »propter conditionem servitutis, quia viro in omnibus debet subesse«¹⁶. Razni zakoni će to u raznim oblicima ozakoniti. Tako Burgundski zakon: »Ako neka žena, burgundska ili romanska, slobodno dade sebe nekom čovjeku za ženu, naređujemo da muž ima vlasništvo nad tom ženom. Kao što ima vlasništvo nad njom, tako ima vlasništvo i nad svim njezinim imanjem«¹⁷. Ili Lex Saxonum et Lex Thuringorum: »Ako umre neki čovjek i ostavi udovicu, neka njegov sin od druge žene bude njezin čuvar. Ako nema sina, neka brat pokojnikov bude njezin čuvar, a ako nema ni njega, onda najbliži mužev rođak«. Može se ovdje vidjeti briga za udovicu, ali također i činjenica da je ona izjednačena s maloljetnicima i nesposobnima, što je dakako odraz društvenih i gospodarskih prilika.

Valja priznati da su u jednoj veoma važnoj točki kanonsko pravo i teologija branili ravnopravnost žene, a to je s obzirom na ženidbeni pristanak. Ako je sv. Ambrozije mogao reći da »ne priliči djevičanskoj stidljivosti izabrati muža« (De Abraham), ipak će se zahtijevati pristanak žene: Gracijan će precizirati da »nijedna žena se ne može udati za nekoga ako ne slobodnom voljom«¹⁸. Hugo od sv. Viktora, poznat po svom isticanju duhovne naravi ženidbe, smatrat će da je ljubav temelj ženidbe i, dosljedno, da je ženidba bez ljubavi neva-

13 J. Bumke, *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohem Mittelalter*, sv. II, DTV 1987, str. 534 sl.

14 J. O' Faolain – L. Martines (ur.), *Not in God's Image*, Harper et Row 1973, str. 105–106.

15 Simone de Beauvoir, n. dj., str. 84 i passim.

16 Usp. J. Bumke, n. dj., str. 456.

17 J. O' Faolain–L. Martines, n. dj., str. 88.

18 Gracijan, *Decretum*, Causa 31, Quaestio 2,c.4: »quod nisi libera voluntate nulla est copulanda alicui«.

ljana¹⁹, rijetko mišljenje u povijesti teologije, ne samo starije nego i novije (trebat će čekati Drugi vatikanski sabor da službeno progovori o ljubavi kao bitnom čimbeniku ženidbenog »saveza«, usp. GS 49).

Žene će imati znatan utjecaj tek ako su u privilegiranim staležima tadašnjeg društva, a to su plemstvo i redovništvo. Salijski zakon je dopuštao da kraljevsko nasljedstvo može ići i po ženskoj lozi, a redovnice su, osobito kao opatice, imale znatan utjecaj i u javnom životu i crkve i društva općenito. U 7. stoljeću spominje se neka opatica Hulda koja je čak predsjedala crkvenoj sinodi.

S obzirom na obične žene, one nisu mnogo značile U ranom srednjem vijeku na Zapadu nerazrješivost ženidbe još nije dobro osigurana. Lako se napuštaju udane žene, pogotovo u višim slojevima, i sklapa nova bračna veza.

Prilike u razvijenom feudalizmu 11. i 12. stoljeća opisali su mnogi povjesničari, među kojima posebice Marc Bloch i Georges Duby. Tako Duby kaže o gledanju na ženu:

»Slaganje svećeničkog i ratničkog morala starih i mladih nigdje nije bilo tako tijesno kao u stavu u kojem se združuju nepovjerenje i prezir prema pogibeljnoj i slaboj ženi. Stav pravdan svim sredstvima i djetinjastom etimologijom kojom su manipulirali ondašnji učeni ljudi. Latinska riječ *vir*, koja je označavala muškarca, po njihovome je mišljenju upućivala na *virtus*, to jest snagu i pravičnost, dok je ženski rod *mulier* bio u svezi s *mollitia*, što će reći mlitavost, savitljivost i izmicanje. Nepovjerenje i prezir nalagali su da je nužno ženu pokoriti i pritegnuti je uzdama na što potiču i rečenice iz Postanka ili iz Poslanica koje su ponavljale crkvene osobe.«²⁰

Duby nastavlja:

»Čast je neke kuće najvećim dijelom ovisila o vladanju žena. Velika je pogibelj bila da se prepuste grijehu i to tjelesnom, čemu su bile sklone po svojoj naravi. Da bi se sačuvali od stida, svjetovnjaci su smatrali nužnim da strogo nadziru žensku spolnost. Kao i svećenici i oni su držali da je ženidba lijek protiv bludništva. Onog bludništva kojeg su se bojali: bludništva žena. Dakle, dužnost je očeva bila da udaju svoje kćeri kako bi se sačuvali od beščašća koje su im mogle prouzrokovati«²¹.

U CVATU SREDNJEGA VIJEKA

Ako je rani srednji vijek bio razdoblje nastajanja i taloženja, počevši s drugim tisućljećem Evropa se budi te će u 13. stoljeću doseći pravu eksploziju svoje vitalnosti. Razvoj je na svim područjima: gospodarstvo, graditeljstvo (katedrale), sveučilišta, pojava novih gradova i porast stanovništva. Sada se pojavljuju važni elementi laičke kulture. »Gradski zrak čini slobodnim«, ta izreka odnosila se ne samo na muškarce nego u stanovitom stupnju i na žene. U visokom i kasnom srednjem vijeku žene će djelovati i izvan kuće. S razvojem trgovine i gospodarstva u gradovima razvijaju se i zanati, u kojima će dijelom sudjelovati i žene, a neki će biti uglavnom u njihovim rukama. Negdje će žene imati pravo učlanjivati se u cehove ravnopravno s muškarcima, a imat će i svoje ženske cehove. U srednjovjekovnom Frankfurtu navodi se 65 ženskih zanata²², osobito u vezi s tekstilom i ukrasnim predmetima. Ima primjera da su u Augsburgu i Nürnbergu udovice bogatih trgovaca samostalno vodile poslove, i to na veliko. U Engleskoj Margery Kempe, prije nego će se dati na

19 »sine dilectionis foedere cassa sit«: usp. Bumke, n. dj., str. 536.

20 G. Duby, Vitez, žena i svećnik. Ženidba u feudalnoj Francuskoj, Logos, Split 1987, str. 34.

21 Duby, ondje.

22 O. Borst, n. dj., str. 421.

hodočašća i opisivanje svojih viđenja, kao udana žena s brojnom obitelji (četnaestero djece) vodila je privovaru i mlinicu²³. U Kataloniji je žena nekoga državnog službenika bila član suda, kao što su to znale biti grofice i opatice. U 13. i 14. stoljeću su žene u gradovima imale mnogo više utjecaja u javnom životu negoli u vrijeme renesanse. U Parizu je u 13. stoljeću bilo 150 zanata, u 6 od njih prevladavale su žene (Boileau, *Livre des Métiers*). Jedan spis iz 13. stoljeća govori o ženama liječnicama i kirurzima. U Parizu 1322. neka Jakoba mora odgovarati pred sudom kao liječnica²⁴. U Salernu Francesca, žena nekog Mattea de Romana, dobiva 10. IX. 1321. dozvolu za vršenje kirurške službe. I u Londonu (1390.) i u Yorku (1572.) spominju se žene liječnice. Francuski kralj Karlo VIII. zabranit će 1485. god. ženama da se bave medicinom. Uspjet će im tek krajem 19. stoljeća da ponovno postanu liječnice, sada u modernom sveučilišnom pogonu.

U Parizu na porednoj listi 1380. godine navodi se 21 učiteljica osnovnih škola.

No sve ove pojave ne smiju se previše generalizirati. Uvijek je to mali sloj koji u gradovima, pored plemstva i redovništva, dolazi do izražaja. Mogli bismo dodati i duhovna imena kao što su Margareta Ebner, Hildegarda iz Bingen, Elisabeta iz Schönau, Gertruda i Mehtilda iz Hackeborna, Gertruda iz Helfte, Brigita, Katarina Sijenska, Ivana Arška itd. Ne bi se smjela zaboraviti ni redovnica Hrosvitha, koja već u 10. stoljeću piše dramska djela na latinskom jeziku²⁵. No sve to ne mijenja bitno one negativne slike koje povjesničari dobivaju proučavajući srednjovjekovnu situaciju žene. U širokim razmjerima mogli bismo prihvatiti vrlo negativnu sliku koju daje medievalist Borst:

»Žena je u srednjem vijeku udaljena od javnih službi, spriječeno joj je postići pravne položaje, ona ne može biti sudac ili opunomoćenik drugih pred sudom (procurator), ona ne može započeti krivični postupak, ona je nesposobna da svjedoči pred sudom ili da bude svjedokom pri prisegama, isključena je iz gradske uprave, ne posjeduje ni aktivno ni pasivno pravo glasa u gradskim korporacijama ili krajevnim skupinama, ona kao opatica nema kanonsku nego organizacijsku i vodstvenu ulogu, ona je u jednoj religiji kojom isključivo vladaju muškarci, isključena od službe kod oltara i nema pristupa oltaru: pravno je ona u drukčijem položaju negoli muškarac. Ona muškarcu duguje posluš.«²⁶

Engleski pravnik Bracton u svom djelu »De legibus et consuetudinibus Angliae«, koje je sve do 18. stoljeća bilo priručnikom engleskog običajnog prava, donosi slučaj kad je jedan bračni par zajedno krivotvorio kraljevsku ispravu. Muž je osuđen na smrt, a žena je oslobođena, budući da je podložna mužu te je morala s njime surađivati²⁷.

U 13. stoljeću Vincent de Beauvais piše za kralja Ljudevita IX. priručnik o odgoju djece: *De eruditione filiorum regalium*. Prva zadaća djevojke je čuvati djevičanstvo. On djevojačke kreposti iznosi ovako: a) stidljivost i čistoća, b) poniznost, c) šutljivost i d) dostojanstveno ponašanje.²⁸

Žena će osobito biti smatrana nižom i slabijom od muškarca u teoretskim raspravama teologa i pravnika, a i u propovjedničkoj literaturi. Slijevat će se

23 O. Borst, n.dj., str. 422.

24 O. Borst, n.dj., str. 432.

25 Hrosvita, *Drame (Latina et Graeca, knj. XVIII)*, Zagreb 1988.

26 O. Borst, n.dj., str. 413.

27 Ondje.

28 J. Bumke, n.dj., sv. II, s70-471.

izvori raznog podrijetla: od grčko-rimskih do biblijsko-patrističkih i onih iz suvremenog života. Poseban će utjecaj imati prihvaćanje Aristotelove antropologije. Dok su ranije autori u srednjem vijeku smatrali da dijete nastaje miješanjem očeve i majčine krvi – stoga tolika pažnja kakve je tko krvi, jer su se glavna svojstva prenosila preko krvi – sada je ženi oduzet i taj utjecaj: u procesu rađanja žena je sada pasivna hraniteljica, a sva životna snaga i životni elementi dolaze od muškarca. Uz to oštra hijerarhija: muškarac je viši dio, predstavlja duhovnu i božansku stranu, a žena tjelesnu i zemaljsku. Ta se simbolika trajno ponavlja u velikih pisaca srednjeg vijeka, a značajno će se osjetiti čak kod M.J. Scheebena, velikoga njemačkog teologa 19. stoljeća²⁹.

Poznato je koliko je Toma Akvinski u tom pogledu dugovao Aristotelovoj antropologiji, što jezgrovito dolazi do izražaja u mišljenju da je žena »mas occasionatus«³⁰. A i laička kultura bila je sklona sličnim predrasudama. Jean de Meung u svom »Roman de la Rose«, veoma čitanom djelu u srednjem vijeku, veoma je pesimističan kad je riječ o ženama. A i klasični Vergilije, tako omiljelo štivo u srednjem vijeku te je nazvan »odgojiteljem Zapada«, ima negativnih riječi o ženama³¹.

KULT MARIJE

Dvije su značajne pojave koje, po mišljenju mnogih, djeluju u obrnutom smjeru. Tu je najprije pojačano štovanje Marije, koje početkom drugog kršćanskog tisućljeća sve se više širi na Zapadu. Njezin lik sve više poprima ljudske crte. U povijesti umjetnosti nalazimo je kao Bogorodicu s Isusom u naručju ili na koljenima, a pod franjevačkim utjecajem ona će sve više poprimiti lik obične žene. S feminističke strane čuju se prigovori da kult Marije nije utjecao na pozitivnije shvaćanje žene i njezina položaja u društvu. Marija se slavila kao zasebno biće, odvojeno od svih drugih žena: ni prije ni poslije nije bilo slične joj žene, ona se jedina dopala Kristu, kako je to pjevao Celije Sedulije u 5. stoljeću u svom »Carmen Paschale«³². Ova idealizacija Marije ostala je, što se tiče drugih žena, bez posljedica, čak je pogodovala – tako feministice – da se, s jedne strane, može veličati Marija, a s druge nabacivati pogrdama na ostale žene. Doista nalazimo tu dvojnost u mnogo teologa te duhovnih i svjetovnih pisaca: veličaju Mariju, a potcjenjuju, možda čak i preziru običnu ženu. Žalosna je konstatacija nekih povjesničara:

»Kako u erotskoj tako i u pobožnoj literaturi srednjega vijeka, kaže jednom Jan Huizinga, jedva ima traga prave sućuti prema ženi, njezinim slabostima te opasnostima i bolovima koje joj sprema ljubav«³³.

Uza sve muške u kulturalne predrasude i nepravde, svjedočanstvo puke pobožnosti prema Mariji dokazuje da su žene, makar nejasno i više intuitivno,

29 M. Valković, L'uomo, la donna e il matrimonio nella teologia di Matthias Joseph Scheeben, (Analecta Gregoriana vol. 152), Roma 1965, str. 40. sl.

30 S. Th. I-II, q.92 a.1

31 Vergilije, Aeneis IV, 569–70: »varium et mutabile semper femina«. Kao da je ovo izvor za tekst poznate Verdijeve arije »la donna è mobile«!

32 Caelius Sedulius: »Nec primam similem visa est nec habere sequentem: Sola sine exemplo placuisti femina Christo«. Usp. M. Warner, Alone of All Her Sex. The Myth and the Cult of the Virgin Mary, New York 1976.

33 O. Borst, n. dj., str. 396.

osjetile u Mariji svoju rehabilitaciju i svoje uzdignuće, pa bilo to i na dubinskom religioznom planu. Poput »realnog« mita, lik Marije djelovao je na dubinske slojeve žene, a dijelom i muškarca. Što taj ideal nije imao dovoljno socijalnih i kulturalnih posljedica, leži u predodžbi Marije. Ona je jednostrano shvaćena u kategorijama svoga vremena – s jedne strane kao gospodarica ili kraljica, »Gospa«, a s druge kao ponizna sluškinja – ne ističući dovoljno one crte koje bi odgovarale Mariji kao konkretnoj i povijesnoj ženi. Stoga nije u pitanju samo poimanje žene nego i Marije. Nameće se potreba nove mariologije koju će u novije vrijeme osobito potaknuti Pavao VI. sa svojom enciklikom »Marialis cultus«³⁴.

NOVO POIMANJE LJUBAVI

Drugi čimbenik protivnog smjera je novo poimanje ljubavi koje nastaje u feudalnoj Francuskoj, posebice u Provansi. To je ona viteška ljubav – l'amour courtois, die Minne. Kako su tradicija i čitav društveni život promatrali ženu prvenstveno s aspekta rađanja, a ženidba je bila u spletu gospodarskih i političkih interesa, to je bilo malo mjesta za osobnu ljubav mladića i djevojke, a također i kasnije u ženidbi. Unatoč načelnom isticanju sa strane Crkve o potrebi uzajamnog pristanka, na sklapanje ženidbe većinom su utjecali roditelji i rodbina. Mnogi vide kao reakciju na to pojavu tzv. viteške ljubavi, gdje su žena i ljubav idealizirane. Pjesnici, trubaduri, su nosioci takva shvaćanja ljubavi, osobito u lirici. Ispočetka je to više teoretska ljubav, puka fantazija, ali kasnije će ona preći u realnu, proživljenu ljubav. Bilo je veoma mnogo diskusija o naravi i uzrocima tog poimanja ljubavi, a one još uvijek traju³⁵.

Teoretski o tom novom poimanju ljubavi najbolje govori Andreas Capellanus, kapelan na dvoru francuskog kralja Filipa II., koji je između 1180. do 1190. sastavio djelo »De amore«. Tu on razlikuje »amor purus« (neispunjena ljubav) i »amor mixtus« (ispunjena, savršena ljubav). S obzirom na »amor purus« autor kaže:

»Čista je ljubav koja svakovrsnim osjećajem ljubavi spaja srca dvoje ljubavnika. Ona se sastoji u promatranju uma i čuvstvu srca; ona ide do poljubaca i zagrljaja kao i stidljiva dodira gole ljubavnice, izostavivši krajnji užitak. On naime nije dopušten onima koji se često vole.«³⁶

Druge podjele govore o »amor spiritualis« i »amor carnalis«.

U svakom slučaju, to poimanje »čiste« ili »duhovne« ljubavi u ovom povijesnom kontekstu ne da se spojiti s kršćanskom etikom. Francuski romanist prošlog stoljeća Gaston Paris, govoreći o »Lancelotu« Chrétiena de Troyes, ovako sažima temeljne oznake te dvorske ljubavi:

1. U načelu, to je nezakonita ljubav, ljubav prema udanoj osobi. Stoga potreba tajnosti, ali ona isključuje puno tjelesno sjedinjenje.
2. Dvorska ljubav se sastoji u podređenosti muškarca, koji se smatra slugom svoje dame i u svemu želi udovoljiti njezinim željama.

34 Papa Pavao VI., Marialis Cultus. Hrvatski i latinski tekst, dokumenti 44, Zagreb 1975.

35 D. de Rougemont, Ljubav i Zapad, Zagreb 1974; isti, Zapadna pustolovina čovjeka, Beograd 1983; isti, Mitovi o ljubavi, Beograd 1985.

36 Tekst kod J. Bumke, n.dj., sv.II, str. 513.

3. Dvorska ili viteška ljubav zahtijeva da čovjek bude bolji i savršeniji, da bi mogao biti dostojan svoje gospe.

4. Ova viteška ljubav je posebno umijeće, krepost s posebnim pravilima i zakonima kojih se moraju ljubavnici pridržavati³⁷.

U načelu, ova ljubav ne postoji među oženjenim osobama. Ljubav nije spajiva sa ženidbom. Grofica iz Šampanje odgovorit će 1.V. 1174. na jedno tada uobičajeno pitanje o naravi ljubavi: »Kažemo i posve sigurno tvrdimo da se ljubav ne može puno razviti između dvoje supružnika«³⁸.

Čudno je pri svemu tome kako se to poimanje ljubavi povezuje s vjerom.

»Tko Bogu ne služi, opetovano ističe Hartmann von Aue, ne može ni ženi služiti. Ona je čuvarica svih vrhunskih dobara života i njezina je čast čvrsto ukorijenjena. Viteško pjesništvo 'stvara novu podlogu za dostojanstvo čovjeka' (A. J. Gurjevič), dok ženi pridaje moralno višu funkciju, kojom ona postaje moderirajućom snagom društva. U ovom kopernikovskom obratu srednjovjekovnog poimanja žene od čisto pasivnog bića vrste do nezamjenjiva pojedinca sa svojom posve vlastitom osobnom vrijednošću leži veličanstvena – povijesno dohvatna i djelotvorna – uloga trubadura.«³⁹

Po mišljenju nekih povjesničara to ima i značajnu oznaku:

»U viteškoj ljubavi i u dvorskom romanu događa se 'praktično po prvi put nakon propasti antike' (M. Wehrli) proboj prema profanoj, humanoj umjetnosti sa svojom etikom i svojom religijom: bez sumnje jedna od najdubljih cezura u povijesti književnosti i, gledano na velikoj pozadini duhovne povijesti, treba je ubrojiti u neumrla dostignuća kulture čovječanstva' (J. Le Goff)«⁴⁰.

Ova ljubav zahtijeva vrline kao što su »curialitas«, »urbanitas« i »probitas morum«.

»Racionalizacija ljubavi, kontrola čuvstva, sublimacija nagona: to su zapravo bile oznake dvorske ljubavi«⁴¹.

Čitav govor o viteškoj ili dvorskoj ljubavi je jedna velika utopija, koja se u mnogim točkama razilazila s kršćanskim poimanjem ženidbe i ljubavi: »Na području ljubavi i dvorske uljudnosti vrijedile su druge norme negoli u kršćanskom moralu«⁴².

»Dvorska ljubav bila je društvena utopija. Ljubav je bila oznaka za novo, bolje društvo, društvo koje nije postojalo i koje u stvarnosti nije moglo postojati, ono je postojalo samo u poetskom nacrtu pjesnika«⁴³.

No taj pjesnički nacrt imao je i svojih posljedica. Dante u svom velikom opusu nigdje ne spominje svoje zakonite žene (Gemma Donati), ali je sav zanesen likom Beatrice, udane žene iz realnog života, koja ga čak vodi kroz raj⁴⁴. Slično će i Petrarca imati svoju »Lauru«. U 12. stoljeću Heloiza piše Abelardu kako joj je slade smatrati se njegovom prijateljicom negoli ženom, štoviše, ako mu nije krivo, priležnicom ili bludnicom.⁴⁵

37 Ondje, str. 504.

38 Ondje, str. 520.

39 O. Borst, n.dj., str. 436.

40 O. Borst, n.dj., str. 426.

41 J. Bumke, n.dj., sv.II, str. 520.

42 Ondje, str. 528.

43 Ondje.

44 P. Antonetti, *La vita quotidiana a Firenze ai tempi di Dante*, Rizzoli, Milano 1983, str. 85.

45 »Et si uxoris nomen sanctius et validius videretur, dulcius mihi semper extitit amice vocabulum aut, si non indigneris, concubine vel scorti« (usp. Bumke, n.dj., sv. II, str. 531).

Muškarci će, sa svoje strane često idealizirati ženu. Možemo shvatiti novost koju izražava jedan stari njemački tekst iz tog razdoblja: »Ako treba reći istinu, onda kažem da, osim Božjeg veličanstva, nikad nije bilo nešto tako blagoslovljeno kao što je žena i njezina narav. Ovu čast joj je Bog podijelio da bi je se smatralo i hvalilo kao najveću vrijednost na zemlji«⁴⁶. Opisuje tjelesnu ljepotu ali dodaje: »Ljepota nije ništa prema dobroti«. »Da vitezovi žive viteški, to duguju svojim damama«⁴⁷.

Ako i jest ovo velikim dijelom pjesnička fantazija, i ona nešto govori. Neće ostati bez stanovitih posljedica u javnom životu. Proučavajući umjetnost srednjega vijeka, poznati povjesničar umjetnosti Arnold Hauser naći će u njoj »izrazito žensku kulturu«⁴⁸. Dok su muškarci često u ratovima i većinom nepismeni, žene viših slojeva, a onda i građanke, prilično čitaju. Njihova glavna duhovna hrana bit će »Psalterium«. S nastankom i razvojem novih gradova proširit će se ova profinjenost ženskog svijeta. Tako nalazimo dva lica srednjega vijeka: na jednoj strani grubost i okrutnost, a na drugoj profinjenost, koju u ovom povijesnom kontekstu feudalne Evrope dobrim dijelom simboliziraju žene. Na toj pozadini možemo shvatiti i velike ženske likove poput Hildegarde iz Bingena, Mehtilde iz Magdeburga, Katarine Sijenske i Ivane Arške.

Kad je riječ o srednjemu vijeku, ne smije se zaobići sudjelovanje i utjecaj žena u vjerskim pokretima. Nasuprot hijerarhiziranoj i posvjetovnjačenoj Crkvi, vjerski su pokreti htjeli unijeti evanđeosku i ranokršćansku svježinu i novost. Tragedija je bila što su mnogi od ovih pokreta završili u krivovjerju⁴⁹. Crkvena vlast je na kraju bila dovoljno razborita da shvati kako ženama treba dati više prostora u vjerskom životu. Odatle osnivanje drugih i trećih redova i raznovrsnih bratovština koje su cvjetale osobito u kasnom srednjem vijeku. U tim sredinama sačuvano nam je mnogo duhovnog blaga za budućnost. No već u ovo vrijeme imamo i stanovite crta borbenih feminističkih polemika. Kroz nekoliko stoljeća bit će posebna književna vrsta »žalbe žena (La querelle des femmes). Među interesantne »feministice« tog doba valja ubrojiti Christine de Pisan (1364 – c. 1431), rođenu u Veneciji, kćerku talijanskog liječnika i astrologa na francuskom dvoru. Ona je u svom pjesničkom i književnom opusu napisala i »Grad žena«, u kojem ističe dostojanstvo žena, čak u nekim aspektima i superiornost nad muškarcima. Napada vrlo rašireni roman »Le Roman de la rose« Jeana de Meunga, koji je u nekim dijelovima bio veoma nepravedan prema ženama.

NOVO DOBA

Humanizam, renesansa i reformacija ne predstavljaju, u značajnijim linijama, neki napredak s obzirom na položaj žene. Istina je da u tadašnjim talijanskim gradovima imamo stanovitu emancipaciju žene. Među svima iskače Vittoria Colonna, koja prijateljuje s Michelangelom i ostavila nam je svoje sonete.

46 J. Bumke, n.dj., str. 451.

47 J. Bumke, n.dj., str. 452–453.

48 A. Hauser, Sozialgeschichte der Kunst und Literatur, Beck, München 1978, str. 219.

49 F. Šanjek, Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb 1975; M. Brandt, Izvori zla. Dualističke teme, Zagreb 1989, osobito str. 238–261.

Također u Francuskoj pjesnikinja Louise Labé (Lyon, c. 1520. do 1566.) hvali učenje i korist i užitak što ga ono donosi. Iako u renesansnoj umjetnosti nalazimo brojne Venere, Gracije itd., ipak staro omalovažavanje žene ostaje i kod humanista. Rijetki su humanisti koji se zalažu za ravnopravnost i školovanje žena: Agrippa von Nettesheim, Toma More i Erazmo Roterdamski⁵⁰. Ne bi se smjeli zaboraviti ni brojni tekstovi sv. Terezije Avilske, u kojima se ona žali na postupanje prema ženama⁵¹. Oduševljenje za klasičnu starinu podržavat će i stare predrasude prema ženama. Koliko je taj utjecaj bio jak, može se vidjeti i kod Giordana Bruna, koji na početku svojih »Herojskih zanosa« tako pogrдно govori o ženama (usp. G. Bruno, Optimizam slobodnog mišljenja. Izbor iz djela, Zagreb 1985, str. 121 sl.).

Što se tiče protestanata, njihov se stav neće bitno razlikovati. Po Lutheru spolni je nagon nesavladiv, stoga potreba ženidbe i uloga žene kao »remedium concupiscentiae«. Kao što su katolici hvalili djevičanstvo i redovništvo, tako će protestanti razviti neku vrstu zamjene u ulozu župnikove žene. Protestantsko isticanje kršćanske slobode nije zahvatilo na socijalno polje te nije pridonijelo oslobođenju žene (a, kako je dobro poznato, ni seljaka).

Francuski povjesničar Jean Delumeau proučava onaj prijelaz iz srednjega u novi vijek, posebice razdoblje od 14. do 18. stoljeća. Tu on nailazi na temu straha. Tko je sve utjerivao strah u to doba? Najprije sotona. Stoga razvijena demonologija baš u vrijeme koje nam je ostavilo toliko umjetničkih djela i raznovrsnih proboja na znanstvenom polju. Tko su pomagači sotone? To su krivovjernici. Zatim dolaze Židovi i, na kraju, žena. Imamo pravu demonizaciju žene. Korijeni su ovoga žalosnog shvaćanja duboki i daleki, ali u ovo vrijeme kao da se natječu propovjednici, pravnici i pisci tko će više ocrniti ženu. I kod nekih svetaca tog vremena (Bernardin Sijenski, Jean Eudes, L.M. Grignon de Montfort) nalazimo takve tekstove na temelju kojih proizlazi da je žena krajnja opasnost za muškarca. A kumovat će i liječnici tog vremena, pozivajući se na staru fiziologiju i antropologiju⁵².

U ovo vrijeme pada i ona patološka pojava evropske civilizacije kao što je progon vještica. Ta pojava je još uvijek predmet istraživanja, ali je sigurno da je žena bila teško ponižena i maltretirana. Bilo je doduše i muškaraca koji su

50 Agrippa von Nettesheim će čak reći da jedina razlika između muškarca i žene je fizičke naravi (usp. J.O. Faolain-L. Martines, n.dj.str. 183-184). A Erazmo će poticati plemiće i bogataše da svojim kćerima omoguće ne samo presti i plesti nego i učiti, jer »studij zaokuplja cijelu dušu...On nije samo oružje protiv lijenosti nego i sredstvo da usadi u pamet djevojke najbolje zapovijedi i da je povede prema kreposti« (Erazmo, Christiani matrimonii institutio, c.17).

51 Osobito je interesantan tekst iz prve redakcije »Puti k savršenosti« koji je neki revni cenzor smatrao pretjeranim i prekrizio: »Niti ste prezreli žene, Gospodaru duše, dok ste hodali po svijetu, dapače štitali ste ih s puno milosrđa i nalazili ste kod njih toliko ljubavi i više vjere nego kod muškaraca, jer tu je bila i Vaša presveta Majka čijim smo zaslugama zavrijedile – i što nosimo njezinu odjeću – ono što smo izgubile našim grijesima. Nije dosta, Gospodine, što nas svijet drži zatvorenima...da ne učinimo ništa što bi za Vas išta vrijedilo pred javnošću, niti da se usudujemo govoriti o nekim istinama koje oplakujemo potajno, osim da ste trebali uslišati našu tako pravednu molbu. Ja ne mislim tako, Gospodine o Vašoj pravednosti i dobroti, jer ste pravedan sudac, a ne kao suci ovoga svijeta za koje – budući da su Adamova djeca i, konačno, svi muškarci – nema ženske kreposti koju ne bi smatrali sumnjivom. Da, jer jednoga će dana morati doći do toga, Kralju moj, da se upoznamu svi. Ne govorim zbog sebe, jer svijet pozna moju kukavnost, a ja se radujem što je poznata, nego zato što vidim da su takva vremena da nije pravo omalovažavati kreposne i jake duhove, pa makar oni bili i ženski« (Terezija Avilska, Put k savršenosti (Djela 1), Zagreb 1982, str. 28, bilješka).

52 Žan Delimo (Jean Delumau), Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad, sv. II, Novi Sad 1987, str. 423-477.

bili osuđeni kao čarobnjaci, ali barem dvije trećine su bile žene⁵³. Veze sa sotonom, magija, zločini i seksualni razvrat – sve se to isprepleće u tom patološkom sindromu evropske civilizacije. Žaloso je što je to ludilo zahvatilo i učene ljude onoga vremena (teologe, pravnike, liječnike), a još je žalosnije da je nasjeo i sam vrh Crkve. God. 1484. papa Inocent VIII. izdaje poznatu bulu »Summis desiderantes affectibus« kojom se određuju crkvene kazne za vještice. Tragično je što je pri tom bila predviđena i tortura, koju je Inocent IV. god. 1252. dopustio u procesima protiv krivovjernih. Samo pet godina nakon papine bule izišlo je djelo »Maleus maleficarum« papinskih inkvizitora Henrika Kramera i Jakoba Sprengera, praktični priručnik za pronalaženje, ispitivanje i kažnjavanje vještica⁵⁴. Progrom vještica je osobito bjесnio u srednjoj i sjevernoj Evropi, a zahvatio je čak i u Novi svijet (Vještice iz Salema).⁵⁵

Teško je reći koji je čimbenik bio odlučujući u proganjanju vještica: da li mišljenje inkvizitora da je žena osobito priljepčiva za krivovjerja, o čemu su u stanovitom smislu svjedočili heretički pokreti srednjega vijeka (ali je simptomatično da u klasičnoj zemlji inkvizicije, u Španjolskoj, ne hara progrom vještica, tamo progone krivovjerce). Neki ukazuju na magijski strah pred ženom ili na germanske utjecaje. U svakom slučaju ti žalosni procesi upozoravaju na mogućnost teških devijacija u socijalnoj psihologiji neke povijesne epohe i na potrebu velikog opreza i velike kritičnosti kad se pozivamo na opće mišljenje ili na duh vremena, pa bilo to i u vjerskom kontekstu. Bit će velikih imena kao Jean Bodin (1530–1596) koja će se zalagati za progrom čarobnjaka i vještica⁵⁶. Pritisak javnog mišljenja bit će takav da će isusovac Friedrich von Spee, poznati borac za ukidanje sudskih procesa protiv vještica, izdati anonimno svoje djelo »Cautio criminalis« 1631. godine.

Vrijeme koje slijedi je vrlo proturječno kad je riječ o ženi. Civilizacija kojoj su dali pečat Descartes, Newton, Galilei, Kepler i Kopernik ne mijenja bitno situaciju žene. Ipak ima stanovitih pomaka. U 17. stoljeću nastaje 19 novih ženskih kongregacija kojima će biti prva svrha odgoj djevojaka. Fénelon će pisati »Traité de l'éducation des filles« (1681). Imena kao Angela Merici, Mary Ward, Pierre Fourier itd. mnogo će značiti za odgoj i obrazovanje djevojaka.

Začuđuje da u ovo vrijeme, sve do »prosvjetljena« 18. stoljeća, imamo rasprava o tome da li je žena čovjek i da li ima dušu⁵⁷.

No u isto vrijeme žene, osobito u Francuskoj, vrše značajnu »kulturu osjećaja«. Dobar dio duhovnih kretanja nastao je u »salonima« koje su vodile žene kao »femmes savantes« (jedna od najpoznatijih: Marquise de Rambouillet). Nekim će promatračima života u Francuskoj u 18. stoljeću izgledati kao da uglavnom vladaju žene, svojim posrednim i diskretnim utjecajem na muškarce.

53 H. Schmölzer, *Phänomen Hexe. Wahn und Wirklichkeit im Lauf der Jahrhunderte*, Wien 1986, str. 16.

54 *The Malleus Maleficarum of Heinrich Kramer and James Sprenger*. Translated with Introduction, Bibliography and Notes by Rev. Montague Summers, New York 1971.

55 V. Bayer, *Ugovor s đavlom. Proces i protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*, 2. izd., Zagreb 1969.

56 Jean Bodin, *De la démonologie*, Paris 1580.

57 Höltzsch/Waltz, *Femina non est homo*, Wittenberg 1672; *Ob Weiber Menschen seyen oder nicht* (anonimno), Frankfurt 1721; *Controverse sur l'âme de la femme* (anonimno), Amsterdam 1744. U ovom zadnjem djelu autor tvrdi da »žena, stvorena jedino radi muškarca, prestat će biti na kraju svijeta jer će prestat biti korisna objektu radi kojega je bila stvorena, odakle nužno slijedi da njezina duša nije neumrla« (usp. Simone de Beauvoir, *Le deuxième sexe II*, str. 130).

Poznatija imena moderne evropske povijesti nisu baš sklona ženi: Rousseau i Schopenhauer su upravo cinični, isto tako Balzac, Stendhal i A. Comte⁵⁸. Kant, Hegel, Fichte, Schleiermacher i Proudhon uglavnom su tradicionalni u svom shvaćanju žene i njezine podređenosti muškarcu, a još to više naglašavaju tradicionalisti kao J. de Maistre i L. de Bonald. Za njih, kao i za Schopenhauera, žena je jedno veliko dijete⁵⁹. Žena je »sexus sequior«.

Ideje francuske revolucije probudile su u nekih žena želju za veću ravnopravnost s muškarcima. I Condorcet je bio izradio skicu za feminizam. God. 1789. predložile su Olympe de Gouges (pravo ime: Marie Gouze) i Rose Lambe da ustavotvorna skupština izda posebnu »deklaraciju o pravima žene«, paralelnu onoj o pravima čovjeka i građanina. U nacrtu te deklaracije stoji:

»Čl. 1: Žena je rođena slobodna i ostaje jednaka muškarcu u svim pravima.

Čl. 2: Cilj državnog udruženja je zaštita naravnih i neotuđivih prava žene i muškarca. Ova prava jesu sloboda, sigurnost, vlasništvo i osobito pravo na otpor protiv tlačenja.

Čl. 10: Nitko ne smije biti zatvoren radi svog mišljenja. Žena ima pravo da se popne na stratište. Ona jednako mora imati pravo da se popne na govorničku tribinu.

Čl. 17: Vlasništvo pripada obadvoma spolovima zajednički ili pojedinačno. Svaka osoba ima na to nepovredivo pravo«⁶⁰.

Olympe de Gouges počela je i izdavati list »L'Impatient«. No njezini feministički pokušaji kao i nekih drugih bit će kratka vijeka. Olympe de Gouges završit će svoj život »pravom« na giljotinu 1793. godine. Francuska revolucija očito nije imala sluha za feminističke ideje. Radikalni jakobinac Chaumette ovako će govoriti ženama:

»Otkada je to ženama dopušteno da se odreknu svog spola i učine muškarcima? Otkada je to običaj da ih se vidi napustiti pobožnu brigu za domaćinstvo i koljevku svoje djece, da bi došle na javna mjesta i s tribina držale govore... jednom riječi da bi vršile dužnosti koje je narav dodijelila jedino muškarcu? ... U ime naravi, ostanite što jeste; i daleko od toga da biste nam zavidale na opasnostima tako burna života, zadovoljite se time da u krilu naših obitelji na njih zaboravimo, dok vi činite da naše oči počivaju na divnom prizoru naše djece sretne uslijed vaše nježne brige.«⁶¹

Feminističke ideje nisu bile sužene samo na Francusku. U isto vrijeme u Engleskoj Mary Wollstonecraft izdaje svoju knjigu »Obrana ženskih prava«⁶². No plodovi će biti relativno mali. U samoj Francuskoj nacionalni konvent je zabranio udruživanje žena. Ustav iz 1793. priznao je jednakost muškarca i žene s obzirom na imovinu, mišljenje i slobodu tiska, ali je žena ostala pravno ovisna o muškarcu (mužu, ocu). Žena je imala indirektna građanska prava.

Reakcija na tehničku i racionalističku civilizaciju bit će višestruka, što se tiče ženâ. Najprije će romantizam početi više cijeniti prirodu, život i ženske vrijednosti, ali taj će trend biti dosta brzo ugušen. Rani ili utopijski socijalizam 19. stoljeća dosta će simpatizirati sa ženskim zahtjevima, ali klasični socijalizam i komunizam podredit će žensko pitanje ekonomskom i društvenom oslo-

58 Rousseau: »Žena je stvorena da popušta muškarcu i da podnosi njegove nepravde«; Stendhal: »Svi geniji koji se rode kao žene izgubljeni su na sreću javnosti«; Balzac: »Udana žena je ropkinja koju treba znati držati na prijestolju«; A. Comte: žena je »trajno djetinjstvo« (usp. S. de Beauvoir, n.dj., str. 136 i passim).

59 L. de Bonald: »Muškarac je ženi ono što je žena djetetu«, ondje.

60 A. Kuhn-G. Schneider (ur.), Frauen in der Geschichte. Frauenrechte und die gesellschaftliche Arbeit im Wandel, Düsseldorf 1979, str. 153. sl.; usp. »Frau« u Tehnologische Realenzyklopädie, sv.11, str. 475.

61 Ondje.

bođenju radništva. Klasični izraz tog shvaćanja nalazimo u knjizi Augusta Be-bela »Žena i socijalizam« (1879).

Tijekom 19. stoljeća bit će više žena koje će zahvaćati u socijalna, gospodar-ska i politička pitanja: Flora Tristan (L'Union Ouvrière, Paris 1843), Elisabeth Fry (reforma kaznenog postupka), Florence Nightingale (reforma zdravstva).

Razne sekte u Engleskoj i, osobito, u Americi (kvekeri, »Shakers«) već će krajem 18. i početkom 19. stoljeća iznositi svoje programe za unapređivanje žena. U 19. stoljeću ima u Americi oko 500 utopijskih zajednica, od kojih neke imaju izrazito feminističke crte. Neke su i očekivale Mesiju u liku žene⁶³. No druga polovica 19. stoljeća označuje organizirane napore žena za bolji društveni status. God. 1857. osnovan je list »The Englishwoman's Review«, a god. 1865. je prva konferencija žena u Njemačkoj (Frauenschlacht von Leip-zig).

No osobito je važan engleski filozof J.S. Mill. Značajan je njegov govor u engleskom parlamentu 1867. god. u kojem je rekao:

»Ja sam uvjeren da društveni odnosi dvaju spolova koji u ime zakona jedan spol podređuju drugom jesu zli u sebi i predstavljaju jednu od glavnih zapreka koje su se protivile napretku čovječanstva: ja sam uvjeren da oni moraju dati mjesta potpunoj jed-nakosti«⁶⁴.

Mill će to uskoro i potanje obraditi u spisu o ženskom pitanju⁶⁵.

Žene će razviti svoju aktivnost u cilju da dođu do prava glasa u političkom životu (»sufražetkinje«) i da im se otvore vrata visokoškolskih ustanova. Na pariškom sveučilištu imamo prvu ženu liječnicu 1875. god., a prva pravica bit će 1900. Na rimskom sveučilištu bit će Maria Montessori (1870–1952) prva žena liječnica. Ovaj proboj bit će mnogima poticaj da ih slijede, neke će se vinuti čak do Nobelove nagrade (Madame Curie, S. Lagerlöf, G. Deledda, Pearl Buck).

Što se tiče prava glasa u političkom životu, najprije će ga dobiti u američkoj saveznoj državi Wyoming 1869. god. Slijedit će druge države (Finska 1907, Austrija i Njemačka 1918, USA 1920, Italija i Jugoslavija 1946). Švicarska je, začudo, tek 1971. dala i ženama pravo glasa u političkim izborima.

No dok su se žene borile za veću ravnopravnost, bilo je drugih koji su pokušavali i nadalje, na razne načine, dokazivati njihovu inferiornost odnosno podređenost. Neurolog P.J. Möbius⁶⁶ i O. Weininger⁶⁷ nastojali su dokazati početkom stoljeća psihološku inferiornost žene. Mnogi su suptilniji bili razlozi nekih protestantskih teologa kao što su A. Ritschl (1822–1889) i K. Barth (1886–1968), koji su teološkim razlozima potkrepljivali podređenost žene. U

62 M. Wollstonecraft, A Vindication of the Rights of Women, 1792.

63 Interesantna je Engleskinja Ann Lee (1736–1784), nastanjena u Americi, koja je, kao pripadnica skupine »Shakers«, osnovala »United Society of Believers in Christ's Second Appearing« (1774). Mesija je očekivan u liku žene. Znakovita je molitva u tim krugovima:

»Father-Mother God
Loving Me
Guide me while I sleep
Guide my little feet up to Thee«.

Usp. e. Clark-H. Richardson (ur.), Women and Religion. A Feminist Sourcebook of Christian Thought, Harper et Row, New York 1977, str. 164.

64 Usp. S. de Beauvoir, n.dj., str. 157.

65 J.S. Mill, On the Subjection of Women, London 1969.

66 P.J. Möbius, Über den psychologischen Schwachsinn des Weibes.

67 O. Weininger, Geschlecht und Charakter, Wien 1903. Prijevod: Pol i karakter. Načelno istraživa-nje, Beograd 1986.

odnosu među spolovima, po Barthu muškarac označuje »Vorordnung«, »Überordnung«, a žena »Nachordnung« i »Unterordnung«.

Uza sva kočenja moderni feministički pokret će napredovati. Bit će dobrim dijelom pod utjecajem liberalnih ideja. Stoga će se boriti ne samo za ravnopravnost na poslu i za pravedne imovinske odnose nego će, posebice nakon prvoga svjetskog rata, iz redova ovog pokreta dolaziti glasovi za slobodu razvoda ženidbe i pobačaja, što će biti pojačano posljednjih desetljeća. U Americi će nastati »Pokret za oslobođenja žena« (Women Liberation Movement). Uza sve opasnosti pretjerivanja i krajnosti, papa Ivan XXIII. će u glasovitoj enciklici »Pacem in terris« (1963) vidjeti u probuđenoj svijesti žene jedan od znakovita vremena: »Žene, naime, svakim danom svjesnije svoga ljudskog dostojanstva, daleko su od toga da bi trpjele da ih smatraju predmetom ili pukim sredstvom, štoviše, zahtijevaju prava i dužnosti dostojne ljudske osobe kako unutar obiteljskog doma tako i u javnosti« (br. 18).

ŠTO SADA?

Suvremena evropska civilizacija je velikim dijelom muška civilizacija, s naglaskom na racionalnosti i efektivnosti, na znanstvenim, tehničkim i materijalnim dostignućima. Zanemarena je kultura srca, osjećaja, intuicije, vrijednost života i svega živoga, što danas tako bolno osjećamo u društvenim sukobima i u ekološkim problemima. Očito je da nam je potrebna promjena mentaliteta i ljestvice vrednota, i čini se da su baš žene pozvane da pridonose tom nužnom zaokretu naše civilizacije.

Prva faza suvremenog feminističkog pokreta išla je za tim da uspostavi ravnopravnost muškarca i žene u javnom životu. Nećemo reći da je sve postignuto, ali je mnogo učinjeno, barem u nekim zemljama. Mnoge feministice još su na toj liniji, i ne možemo reći da nemaju razloga za to. Brojne knjige i časopisi, društva i skupovi kao i novostvorene katedre za žensku problematiku na sveučilištima (»Women Studies«) imaju svoje opravdanje.

Ali čini se da izlaz iz teške civilizacijske krize nije jedino u tom smjeru. Feministica Betty Friedan nadahnjivala je mnoge Amerikanke šezdesetih godina svojom knjigom »Ženska mistika« (The Feminine Mystique, New York 1963), ali je dvadesetak godina kasnije mnoge i naljutila novom knjigom »Drugi korak«, u kojoj smatra da su žene uglavnom postigle ono za čim su prvotno išle i da je sada pred njima druga zadaća: dati modernoj civilizaciji one vrijednosti koje simbolizira ženska narav. Svjetski poznata feministica Simone de Beauvoir neće ni da čuje o nekoj ženskoj »naravi«. Polazeći od svoje egzistencijalističke pozicije, ona smatra da je žena (i čovjek općenito) povijesni proizvod, uvjetovan društvenim odnosima i radom. Po njoj, glavni uzrok zapostavljanja žene bio je u tome što se na ženu prvenstveno gledalo u kontekstu rađanja. Zbog toga Simone de Beauvoir zabacuje i ženidbu kao ustanovu, jer navodno služi zarobljavanju žene.

Kršćanski humanizam ističe ravnopravnost, i danas, ne niječe potrebu određenih korektura, osobito na nekim područjima. Ipak smatra da postoji polariteta ili, možda bolje, reciprocitet spolova, koji čini da su stanovita svojstva više sažeta u jednom ili u drugom spolu, unutar temeljnog jedinstva naravi. Svi se danas slažu u mišljenju da je život na zemlji ugrožen, a ne može se poreći

činjenica da je žena na poseban način blizu života, da ga prenosi i čuva. Nameće se sve veća potreba »srca«, intuicije i nježnosti, izbjegavanja sile i nasilja (već. god. 1932. osam milijuna žena šalje Konferenciji Lige naroda molbu za razoružanje), briga za male, slabe i nemoćne⁶⁸. U novije vrijeme sve se više ističe važnost obitelji i obiteljskog odgoja, a tu ima žena nezamjenjivu ulogu.

Stoga na pomolu trećeg tisućljeća evropske civilizacije čini se da ženi pripada veoma važna uloga. Nasuprot muškim avanturama koje su prečesto tragično završavale, ona predstavlja stabilnost, evoluciju, kontinuitet, život, intuiciju, toplinu i nježnost, prednost etike pred silom, osjećaj za mjeru (po mjeri čovjeka) i, osobito, osjećaj za religiozno⁶⁹. Žena je tradicionalna saveznica religije, a religija je u središtu kulture⁷⁰. Tako budućnost evropske civilizacije velikim dijelom ovisi o tome da li će se uspjeti da pozitivne vrijednosti koje žene simboliziraju (a mnoge i žive) postanu ujedno i strukturalni elementi same civilizacije.

Summary

This article is about the difficult question of woman's role in the history of European Civilization. The difficulty arises from the fact that the historical reality is partly unknown and partly biased by ideologies.

The article handles the matter limiting itself to Western Europe and beginning with Early Middle Ages. Without omitting the biblical and patristic influence it focuses mainly on such sources as the Penitential Books and the Germanic Common Law Codes as our chief information with regard to the role of the woman in that historic period. The author goes on to explain the standpoints of the main representatives of High Middle Ages, both ecclesiastical and secular. In this context is stressed the revived cult of the Virgin Mary and, especially, a new concept of love very common among the poets and the nobility (l'amour courtois). Quoting such historians as Duby, Borst and Bumke, the author concludes that notwithstanding some positive aspects and approaches the role of the woman in Middle Ages was pretty poor. There are exceptions with regard to some noble ladies and abbesses.

The author shows the development in the new and modern history. The situation remains mostly the same, with rare exceptions. Therefore the appearance of the modern feministic movement is a logical and historical development and, to a certain degree, »a sign of the times«. The fight for more equality with men was quite necessary but at this moment of European history a further step seems to be extremely needed, namely to imbue the prevalently masculine nature of our civilization with qualities symbolized and largely lived by women, at least by the better part of them.

---

68 F. J. J. Buytendijk, *La femme. Ses modes d'être, de paraître, d'exister*, Desclée de Brouwer (Foi Vivante 39), 1967.

69 F. Heiler, *Die Frau in den Religionen der Menschheit*, Berlin-New York 1977.

70 J. Pieper, *Musse und Kult*. Engleski prijevod: *Leisure. The Basis of Culture*, New American Library, New York 1963, str. 56-64.